

مقایسه شعر کودک و بزرگسال پروین دولت‌آبادی از منظر خواننده درون متن

چکیده

پروین دولت‌آبادی هم در شعر کودک صاحب آثار قابل توجهی است و هم دستی در شعر بزرگسال دارد. او از معدود شاعرانی است که شعرهایش در همه ادوار شصت سال اخیر همواره در کتاب‌های درسی جایگاهی داشته است. شاید هیچ شاعر دیگری در شعر کودک و کتاب‌های درسی این مایه حضور و بروز نداشته.

این پژوهش ابتدا با استفاده از روش کتابخانه‌ای و میدانی، یعنی استفاده از دست‌نوشته‌های شاعر و مصاحبه با خانواده او به معرفی و تبیین ابعاد شخصیتی پروین پرداخته؛ به همین جهت این بخش حاوی نکات تازه‌ای در باب شاعر و ابعاد شخصیتی اوست، سپس به روش توصیف-تحلیلی دلیل اقبال به شعر کودک پروین را با مقایسه سروده‌های کودک و بزرگسال او براساس رویکرد نقد خواننده‌محور از ایدن چمبرز بررسی کرده و تفاوت شعر کودک و بزرگسال او را براساس این نظریه تبیین کرده‌است.

با مقایسه اشعار او در ژانر کودک و بزرگسال براساس چهار مؤلفه این نظریه (سبک، زاویه دید، طرفداری و شکاف‌های گویا) آشکار می‌شود که پروین به صورت کاملاً هدفمند به سرودن شعر برای کودکان پرداخته و هرچهار مؤلفه در شعر کودک او گویای توجه شاعر به خواننده نهفته در متن است. به‌طور نمونه در ساحت سبکی جهان ممکن شعر کودک برآمده از خیال‌پردازی‌ها و واقعیت‌گریزی‌های کودکانه است؛ حال آنکه شعر بزرگسال پروین از جهان واقعیت وارد جهان ممکن می‌گردد و در آن کاربست استعاری و نمادین موتیف‌ها بیشتر است. از منظر نظام واژگانی در شعر بزرگسال از کلمات ادبی بیشتر استفاده شده؛ درحالی‌که در ژانر کودک بسامد تکرار و استفاده از واژگان و جملات ساده و خودکار بیشتر است. در حوزه روایی شاعر با استفاده از زاویه دید اول شخص و کانون‌گری کودکانه وحدت خود را با مخاطب خردسال مستحکم می‌سازد. همچنین شاعر در حوزه شکاف‌های گویا، سپیدخوانی و پرکردن خلأهای متن خواننده کودک و بزرگسال را براساس ژانر شعر خود در نظر داشته است.

کلید واژه: ایدن چمبرز، پروین دولت‌آبادی، خواننده درون متن، شعر کودک.

۱. مقدمه:

تجربه زیست فردی و اجتماعی و قدرت شناختی کودکان و نوجوانان در مقایسه با بزرگسالان متفاوت است. نویسندگان کودک و نوجوان بدین امر واقف‌اند؛ با وجود این گاه آثاری به قصد کودکان و برای آنها چاپ و عرضه می‌شود که نه تنها این آثار با کودک ارتباط نمی‌گیرند، بلکه مانعی در فرآیند خواندن کودک ایجاد می‌کنند؛ از سوی دیگر در میان پژوهشگران و منتقدان همواره این گفتمان مطرح شده است که آیا اساساً کتاب کودک وجود دارد یا خیر. به نظر می‌رسد که این تشکیک از جایی آغاز می‌شود که نقش کودک در مقام خواننده درون متن نادیده گرفته می‌شود.

در قرن بیستم، روش‌های نوین نقد ادبی و متن‌پژوهی به نقش مخاطب و افق انتظارات او در فهم متن و معنای آن توجه ویژه‌ای کرده‌است. نظریه‌های آیزر (Wolfgang Iser) (رک. نامور مطلق، ۱۳۸۷: ۹۳-۱۱۰)، رومن اینگاردن (Roman Ingarden) (رک. همان: ۱۰۴)، یاوس (Hans Jauss Robert) (رک. محسنی و ریحانی، ۱۴۰۰: ۲۵۶) و چمبرز (Aiden Chambers) بر دریافت مخاطب و خوانش او از متن متمرکز است. والاس مارتین با جمع‌بندی برخی دیدگاه‌ها فرایند ارتباطی زیر را به دست می‌دهد:

نویسنده-مؤلف تلویحی-مؤلف درون‌متن-راوی درون‌متن-روایت-روایت‌شنو-خواننده نمونه-خواننده درون‌متن-خواننده واقعی (مارتین، ۱۳۸۹: ۱۱۶).

در فرایند خواننده درون‌متن، مؤلف در همان ابتدای خلق اثر در ذهن خود، خواننده یا شنونده‌ای را تصور می‌کند تا افکارش را همخوان با او سامان دهد (رک. حسام‌پور، ۱۳۹۲: ۹۸)؛ در نتیجه «نویسنده خواننده‌اش را خود می‌سازد، همانگونه که خود دومش را می‌سازد و موفق‌ترین خواندن آن است که این خودهای آفریده شده یعنی مؤلف و خواننده در توافق کامل باشند» (مارتین، ۱۳۸۹: ۱۱۶). این نظریه‌ها از آنجا که نقش فعال مخاطب و پیشینه فرهنگی و فکری او را در دریافت متن در کانون توجه قرار می‌دهد، برای شناخت مواجهه کودکان و نوجوانان با اثر ادبی و خوانش آن بسیار کارآمد است.

ایدن چمبرز، نویسنده و پژوهشگر انگلیسی، را می‌توان پیشگام نقد «خواننده کودک درون‌متن» دانست. پژوهش‌های خواننده‌محور او در کتاب *با من بگو* به چاپ رسیده است (Chambers, 1996: 29-44). ایدن چمبرز برای بررسی آثار و یافتن خواننده درون آن به الگوهایی متکی است که بخشی از آن متعلق به روایت‌شناسی و بخشی دیگر برگرفته از آرای آیزر و اینگاردن است. براساس الگوی چمبرز، کار مطالعه داستان کودک و نوجوان بر مبنای تفکیک چند حوزه مشخص و مرتبط آغاز می‌شود: حوزه سبکی، حوزه روایت‌شناختی (زاویددید، اصل طرفداری) و حوزه شکاف‌های گویا در داستان. در واقع وجود این عناصر در اثر سبب می‌شود که نویسنده با خواننده ارتباط برقرار سازد و خواننده را به درون متن بکشاند؛ این مؤلفه‌ها به منتقد بزرگسال کمک می‌کند تا با یافتن عناصری در خود متن، مخاطب اثر را مشخص سازد. در نتیجه، این ممیزه‌ها وجه فارق ادبیات کودک از بزرگسال خواهد بود و منتقد را در تشخیص خوانندگی «سودمند» برای کودک یاری می‌رساند. به همین منظور چمبرز در بخش‌هایی از پژوهش خویش به مقایسه دو اثر از یک نویسنده خاص همچون رولد دال که یکی را برای بزرگسال و دیگری را به قصد کودکان نوشته، پرداخته است (رک. چمبرز، ۱۳۸۷: ۱۲۰-۱۲۳). در این پژوهش نیز همین الگو انتخاب شد تا وجه ممیزه اشعار کودک و بزرگسال پروین دولت‌آبادی که یکی از شاعران شاخص در شعر کودک محسوب می‌شود و در عین حال دستی در شعر برای بزرگسالان نیز دارد، مشخص شود. همچنین این بررسی به ما یاری می‌کند تا به چگونگی رابطه میان نویسنده و خواننده کودک درون متن پی ببریم و معنایی را که نویسنده در جستجوی آن است تا با خواننده در میان نهد، کشف کنیم. در کنار کشف معنا پرسش‌های فرعی دیگری نیز مطرح می‌شود؛ از جمله:

۱. دلیل کامیابی پروین در شعر کودک چیست؟

۲. تفاوت شعرهای کودک و بزرگسال پروین در چیست؟

در باب پروین دولت‌آبادی مقالات و پایان‌نامه‌های فراوانی نوشته شده است که به جهت پرهیز از تطویل تنها به برخی از آنها اشاره می‌شود:

استادزاده (۱۳۹۱) در مقاله‌ای اشعار کودکان پروین در کتاب‌های *بر قایق ابرها* و *گل بادم* را از جهت محتوایی بررسی کرده و مضامین موجود در آنها را برشمرده است.

امینی (۱۳۹۵) با بررسی بازتاب تخیلی عناصر اربعه در شعر کودک پروین و واکنش دانش آموزان نسبت به آنها به شناخت محتوای شعر و میزان ارتباط و تأثیر آن بر تفکر و تخیل مخاطب کودک پرداخته است.

دوستی‌آتش‌بیک (۱۳۹۹) در پایان‌نامه‌اش جناس در اشعار پروین دولت‌آبادی را مورد پژوهش قرار داده است.

عیوضی اندریان (۱۳۹۷) در پایان‌نامه خود به بررسی تطبیقی صور خیال در آثار کودکان پروین دولت‌آبادی و شکوه قاسم نیا پرداخته است.

پایان‌نامه فلاح (۱۳۹۶) به مقایسه و بررسی صور خیال در آثار پروین دولت‌آبادی و احمدرضا احمدی اختصاص دارد. درباره بررسی آثار براساس نقد خواننده‌محور نیز تحقیقاتی صورت گرفته است که از آن جمله است:

میرزایی و غلامی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای شیوه‌های نظری چمبرز در خلق خواننده درون‌متن را در داستان روز بیکاری سیندی از مجموعه داستان بازی محبت و اکاویده، نشان داده‌اند که چمبرز با بهره‌گیری از این شیوه‌ها خواننده کودک را در متن خود می‌سازد.

حسام‌پور (۱۳۸۹) در مقاله‌ای سه اثر داستانی اکبرپور را براساس نظریه چمبرز بررسی کرده، خواننده درون این داستان‌ها را آشکار می‌کند.

در مقاله‌ای دیگر حسام‌پور و شریفی (۱۳۹۳) خواننده نهفته در شماره تلفن بهشت اثر مرضیه جوکار را بررسی کرده‌اند.

۲. مروری بر زندگی و آثار پروین دولت‌آبادی

به جهت احتراز از تکرار مطالبی که پیش از این در باب پروین گفته و نوشته شده است، این بخش براساس مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی از جمله مصاحبه‌هایی که نگارنده با خانواده دولت‌آبادی داشته، تدوین شده است؛ بنابراین حاوی نکات تازه‌ای است که پیش از این در دیگر منابع نیامده است.

پروین در ۱۳۰۳ شمسی در دولت‌آباد اصفهان متولد شد. مادر او، فخرگیتی، مدیر مدرسه ناموس اصفهان بود و پدرش، حسام‌الدین دولت‌آبادی، از روشنفکران و فعالان فرهنگی بود و شعر هم می‌سرود که با وجود تبحر او در شاعری تا کنون اثری از او منتشر نشده است. به جهت آشنایی با شعر وی و شناخت صبغه شاعری در خانواده پروین، یکی از سروده‌هایش که هیچ‌کجا به چاپ نرسیده است، ذکر می‌شود: